

نقش حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در شکل گیری و پیشبرد نهضت جهانی اسلام

فرشته پاک بین^۱

^۱ - طلبه سطح ۲، مدرسه علمیه فاطمه معصومه (سلام الله علیها)، دلیجان

چکیده

نقش حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در شکل گیری و پیشبرد نهضت جهانی اسلام موضوع پژوهش حاضر است ، که هدف آن نشان دادن نقش کاربردی حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در تشکیل نهضت جهانی اسلام است که با روش توصیفی تحلیلی به رشته تحریر درآمده است. در این مقاله بعد از مفهوم شناسی (پیشبرد ، نهضت ، جهانی ، اسلام) ، به نقش حضرت خدیجه (سلام الله علیها) به صورت مستقیم که باحضور ایشان و حمایتشان در کنار پیامبر اسلام هم از جهت مالی و هم عاطفی و به صورت غیرمستقیم با تربیت فرزندشان حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) که الگو و سرور تمام زنان جهان و مادر امامان شیعه (علیهما السلام) هستند و فراهم کردن بستر تربیتی و سالم برای رشد امام اول شیعیان حضرت علی (علیه السلام) پرداخته شده است. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) یکی از بزرگترین و تأثیرگذارترین شخصیتها در تاریخ اسلام هستند که نقش بی بدیلی در پیشبرد نهضت جهانی اسلام ایفا کردند. ایشان به عنوان اولین همسر پیامبر اسلام حضرت محمد (صلی الله علیه وآله وسلم) و نخستین فردی که به اسلام ایمان آورد ، در دوران سخت آغازین رسالت ، حمایت های مالی، معنوی و عاطفی خود را به پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) ارائه دادند و به تثبیت پایه های اولیه اسلام کمک کردند. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) با فداکاری های خود در مواجهه با فشارهای شدید اجتماعی ، اقتصادی و سیاسی از سوی قریش ، به پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) اسلام قوت قلب می بخشیدند و در شرایطی که جامعه به شدت علیه پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) و مسلمانان موضع گیری کرده بود ، ایشان از هیچ کمکی فروگذار نکردند. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) و حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) دو شخصیت برجسته در تاریخ اسلام هستند که در سطوح مختلف دینی ، اجتماعی و اخلاقی تأثیرات شگرفی بر جوامع مسلمانان گذاشتند. این حمایت ها و فداکاری های حضرت خدیجه تأثیرات عمیقی بر شخصیت حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) گذاشتند. حضرت زهرا (سلام الله علیها) ، به عنوان دختر پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله وسلم) ، نه تنها آموزه ها و ویژگی های اخلاقی مادر خود را به ارث بردند ، بلکه در دوران خود نیز با پیروی از اصول الهی ، شجاعت و فداکاری هایی مشابه مادرش در خدمت به اسلام و پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) داشتند. فداکاری، ایمان، و مراقبت های عاطفی حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در تربیت حضرت علی (علیه السلام) نه تنها در دوران کودکی ایشان ، بلکه در سراسر زندگی ایشان نمایان بود و در شکل گیری شخصیت علمی ، دینی و اجتماعی حضرت علی تأثیر بسزایی داشتند.

کلیدواژه : اسلام ، پیشبرد ، جهانی ، حضرت خدیجه (سلام الله علیها) ، نهضت

مقدمه

حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در همه مراحل زندگی مشترکی که با پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) داشتند ایشان را حمایت کردند و تصدیق رسالت آن حضرت و ایمان به اسلام را می‌توان یکی از مهمترین حمایت‌های ایشان برشمرد. چرا که اگر ایشان به پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) ایمان نمی‌آورد همین می‌توانست دستمایه‌ای برای تبلیغات مشرکین علیه پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) باشد و بگویند که وی کسی است که اهل منزلش نیز دعوتش را قبول ندارند اما ایمان حضرت خدیجه (سلام الله علیها) آن هم به عنوان اولین نفر، حمایت عینی و عملی ایشان و نیز نشان از درک و بصیرت و بینش بالای ایشان نسبت به پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) بود. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) از مهمترین شخصیت‌های تاریخ صدر اسلام به شمار می‌روند و جدای از اینکه همسر نبی مکرم حضرت محمد (صلی الله علیه وآله وسلم) و مادر حضرت زهرا (سلام الله علیها) بودند شخصیت والای این بانوی عظیم‌الشأن در تاریخ صدر اسلام بسیار حائز اهمیت است. دردوران سیاه جاهلیت حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در این دوران به دلیل پاکدامنی و خلق و خوی پسندیده به «طاهره» معروف بودند، در روایات بسیاری آمده که حضرت به جهت پاکدامنی که داشتند در بسیاری از مجالس خارج از عرف مکه شرکت نمی‌کردند، پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) نیز به دلیل کمالات و مقام‌های والای این بانوی بزرگوار پس از ازدواج، ایشان را خدیجه کبری (سلام الله علیها) نام نهادند. می‌توان گفت حضرت خدیجه (سلام الله علیها) بهترین و صادق‌ترین همراه و مایه آرامش حضرت بوده‌اند. اموال حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در سخت‌ترین شرایط تحریم اقتصادی بهترین پشتوانه برای احیا و گسترش نهضت جهانی اسلام به شمار می‌رفت، پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) می‌فرمایند: «هیچ ثروتی به اندازه ثروت حضرت خدیجه برای من سودمند نبود»^۱، حضرت خدیجه (سلام الله علیها) به شأن و جایگاه پیامبر خاتم اشرف و آگاهی کامل داشتند و این مواجهه با پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) بیانگر ولایت‌مداری این بانوی عظیم‌الشأن تاریخ اسلام است. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) که با عنوان ام‌المومنین یاد می‌شود، لقب ام‌المومنین لقبی است که قرآن کریم بر ایشان نهاد و این بیانگر جایگاه و عظمت حضرت خدیجه (سلام الله علیها) است.^۲

حضرت خدیجه (سلام الله علیها) با انفاق اموال و ثروتشان، با اخلاق نیکو و تبعیت از پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله وسلم) و همراهی از ایشان به صورت مستقیم و با تربیت برترین بانوی اسلام و جهان و همچنین آماده سازی

^۱ - مجلسی، بحار النوار، ج ۱۶ ص ۷۰

^۲ - احزاب، ۶

بستری سالم برای تربیت اولین پیشوای امامت حضرت علی (علیه السلام) به صورت غیرمستقیم بزرگترین خدمت را به پیشبرد نهضت جهانی اسلام داشتند.

در بحث زندگانی حضرت خدیجه (سلام الله علیها) کتابهای بسیاری تالیف شده است. کتاب همتای بی همتا از مرضیه محمدزاده زندگی حضرت خدیجه (سلام الله علیها) را از تولدتاوفات موردبررسی قرار داده ، امابه طور کلی مراحل زندگی ایشان را تحلیل کرده ، در کتاب فروغ آسان حجاز خدیجه (سلام الله علیها) از علی کرمی فریدونی ازخاندان وکنیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها) تا زندگی مشترک آن حضرت راموردبررسی قرار داده و کمتر به نقش ایشان درپیشبرداهداف اسلام پرداخته است. محمد محمدی اشتهازی در کتاب زنان مردآفرین تاریخ به جایگاه زنان در عصرهای مختلف چه قبل ازاسلام وچه بعد ازاسلام رابرسی کرده است و با معرفی زنانی که در عصر خود در جامعه ای که برای زن ارزش و جایگاهی قائل نبودند ، زنانی رامعرفی می کند که مردان تاریخ ساز را تربیت کردند. اما مقاله ای که به نقش حضرت خدیجه (سلام الله علیها) درپیشبرد اهداف اسلام به صورت کامل و جامع پرداخته باشد یافت نشد. وجه تمایز این نوشتار ارائه دسته بندی شده نقش حضرت خدیجه (سلام الله علیها) به صورت مستقیم و غیرمستقیم در تاثیر و پیشبرد نهضت جهانی اسلام است. که با مراجعه به قرآن و کتب روایی ، تاریخی ، مطالب توصیف و تحلیل شده است.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱ مفهوم پیشبرد

معنای لغوی : به انجام رساندن کاری یا کامیابی و پیروزی.

اگر به صورت اسم به کار رود در یک کلمه و اگر به صورت فعل مرکب باشد در دو کلمه نوشته می شود ، در پیشبرد این کار بکشیم اما او با کوشش های خود این کار را پیش بُرد.^۱

معنای اصطلاحی : در زبان فارسی به معنای پیشرفت و توسعه یک موضوع، کار یا هدف استفاده می شود. این واژه ترکیبی از «پیش» و «برد» است و معمولاً در متون رسمی و غیررسمی به کار می رود.^۲

۱-۲ مفهوم نهضت

معنای لغوی : کوچ ، عزیمت آهنگ ، بسیج جنبش ، قیام ، حرکت، عزیمت^۴

۱ - عمید ، ج ۱، ص ۲۴۵

۲ - نجفی ، غلط ننویسیم ، ص ۹۴

۳ - دهخدا ، لغت نامه دهخدا ، ج ۴۸ ، ص ۹۵۶

۴ - معین ، فرهنگ لغت معین ، ج ۲، ص ۱۸۴۲

معنای اصطلاحی : این واژه در فارسی به معنای برخاستن و قصد کردن، قیام، حرکت، عزیمت و جنبش به کار رفته است. دو واژه جنبش و نهضت در اصطلاح به حرکت یا تلاش سنجیده و مداوم گروهی برای رسیدن به اهداف مشترک ، یا عمل جمعی چالش گرانه به منظور دگرگونی وضع موجود و دستیابی به وضع مطلوب با روش مسالمت آمیز یا خشونت آمیز.^۱

۱-۳ مفهوم جهانی

معنای لغوی : گیتی ، دنیا ، عالم ، کیهان ، کره زمین ، حیات قدیمی^۲

معنای اصطلاحی : جهانی شدن از جمله مفاهیمی است که در طول چند دهه گذشته به سلسله واژگان مفاهیم حوزه علوم اجتماعی ، سیاسی ، فرهنگی و اقتصادی وارد شده است. این مفهوم از یک سو به دلیل تازه گی و گستردگی و از سوی دیگر به دلیل جبهه گیری های موافق یا مخالف سیاستمداران ، موجب شده عده ای آن را تداوم سیاستهای استعماری جهت غارت ثروت کشورها بدانند و گروهی دیگر آن را غنیمت و فرصتی مناسب برای همسو شدن با جوامع متمدن و مدرن بدانند. گستردگی و تعدد معنای مفهوم جهانی شدن پیش از آن که بازتاب سردرگمی برخاسته از کمبود آگاهی باشد ، نشانگر آغاز یک مرحله از تغییر وضعیت ژرف هستی شناسانه و جهت وجود خستگی ناپذیر برای یافتن راه های تازه ، فهم پدیده های ناشناخته است که کلیه جنبه های زندگی بشر را در بر گرفته است. در این مقاله سعی شده به تعاریف ویژگی ها و مبانی جهانی شدن و همچنین کاربردهای اساسی آن پرداخته شود.^۳

۱-۴ مفهوم اسلام

معنای لغوی : تسلیم شدن ، فرمان بردن ، دینی که محمد بن عبدالله (صلی الله علیه و اله وسلم) آورد.^۴

معنای اصطلاحی : سلام از اصطلاحات علم کلام و فقه است به معنای قبول وحی و گفته های پیامبران است. در اصطلاح اخص به معنای پذیرش دین حضرت محمد (صلی الله علیه و اله وسلم) است. برخی حقیقت اسلام را اقرار لسانی و برخی برتر از آن دانسته و برای آن مراتبی قائل هستند. اسلام به منزله روح کلی همه شرایع و با همه آنان سازگار است. آموزه های اسلام ، شامل عقاید ، احکام و اخلاق است.^۵

۲- نقش مستقیم

۱ - عضدانلو ، آشنایی با مفاهیم ، ۲۳۹

۲ - معین ، فرهنگ لغت معین ، ج ۱ ، ص ۶۱۷

۳ - نجفی ، غلط ننویسیم ، ص ۱۰۲

۴ - معین ، فرهنگ لغت معین ، ج ۱ ص ۶۱۷

۵ - همان

* مراقبت‌های عاطفی و تربیتی

حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) به عنوان همسر پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم)، نقش مادری معنوی برای حضرت علی (علیه‌السلام) ایفا کردند. مراقبت‌های عاطفی و تربیتی ایشان در کنار پیامبر اسلام، باعث شد حضرت علی (علیه‌السلام) از همان کودکی با اخلاقی نیکو و روحیه‌ای مقاوم در برابر مشکلات پرورش یابند. حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) نه تنها در زمینه‌های مالی و اجتماعی به پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم) یاری رساند، بلکه با توجه به ویژگی‌های روحی و عاطفی، در تربیت حضرت علی (علیه‌السلام) نیز مؤثر واقع شدند. در منابع مختلف آمده است که حضرت علی (علیه‌السلام) در کنار پیامبر و حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) از نظر معنوی و عاطفی، رشد کرده و الگویی از فداکاری، صداقت و تواضع گردید.^۱

* آموزش‌های اخلاقی و فرهنگی

حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) به عنوان یک زن با علم و فرهنگ بالا، در فراهم آوردن آموزش‌های اخلاقی و فرهنگی برای حضرت علی (علیه‌السلام) نقش اساسی داشتند. در محیط خانه حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم)، که حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) به عنوان یک شخصیت برجسته حضور داشت، حضرت علی (علیه‌السلام) با اصول اسلامی و اخلاقی آشنا شد. حضرت علی (علیه‌السلام) از همان دوران کودکی شاهد آموزه‌های بلند اخلاقی حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم) و حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) بود و این آموزه‌ها تأثیر عمیقی بر شخصیت ایشان گذاشت. حضرت علی (علیه‌السلام) که در خانواده‌ای با ویژگی‌های معنوی و اخلاقی رشد کرده بود، در آینده نیز در نقش‌های مختلف، این ارزش‌ها را به‌طور مستمر در پیاده‌سازی اصول اسلامی و عدالت اجتماعی به کار برد.^۲

* تأثیر حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) بر ایمان حضرت علی (علیه‌السلام)

حضرت علی (علیه‌السلام) از همان سنین کودکی با تعلیمات دینی و پیامبری حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم) آشنا شد. حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) با ایمان به پیامبری حضرت محمد و پذیرش رسالت ایشان، الگویی از ایمان را برای حضرت علی (علیه‌السلام) فراهم آوردند. حضرت علی (علیه‌السلام) که در خانواده‌ای با ایمان به خدا و پیامبری حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم) رشد کرده بود، به سرعت از آموزه‌های دینی بهره برد و یکی از بزرگ‌ترین مبلغان اسلام در آینده شد. که حضرت علی (علیه‌السلام) در دوران کودکی تحت تأثیر محیط معنوی

^۱ - جعفری، انسان الهی تحلیل حضرت علی (علیه‌السلام)، ص ۴۳

^۲ - همان، ص ۴۵

حضرت محمد (صلی الله علیه و آله وسلم) و حضرت خدیجه (سلام الله علیها) قرار گرفت و از آن آموزه‌ها برای پیشبرد اهداف اسلام استفاده کرد.^۱

* فداکاری و ایثار

حضرت خدیجه (سلام الله علیها) با فداکاری‌های بی‌نظیر خود در حمایت از پیامبر اسلام در برابر قریش، الگویی از ایثار و فداکاری برای حضرت علی (علیه السلام) فراهم کردند. حضرت علی (علیه السلام) که شاهد فداکاری‌های حضرت خدیجه (سلام الله علیها) بودند، در آینده با همان ویژگی‌ها در مسیر اسلام قدم گذاشتند و در تمامی مراحل زندگی خود، برای اسلام فداکاری کردند. حضرت علی (علیه السلام) حضرت خدیجه (سلام الله علیها) با ایمان به پیامبری حضرت محمد (صلی الله علیه و آله وسلم) و پذیرش رسالت ایشان، الگویی از ایمان را برای حضرت علی (علیه السلام) فراهم آوردند.^۲

حضرت علی در چنین محیطی، با آموزه‌های دینی، اخلاقی و انسانی آشنا شدند و در نتیجه، به یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های تاریخ اسلام تبدیل شدند.

نتیجه گیری

با بررسی زندگی حضرت خدیجه (سلام الله علیها) دریافتیم که ایشان با شخصیت والای انسانی که داشتند یکی از موثرترین افراد در تثبیت اسلام نوپا آن هم در بدترین شرایط اجتماعی و اقتصادی با توجه به تحریم‌های مختلفی که از جانب قریش نسبت به پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله وسلم) اعمال شده بود حمایت می کردند. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) با ثروت و اعتبار تجاری خود به دین اسلام و حضرت محمد (صلی الله علیه و آله وسلم) اعتبار بخشیدند. ایشان در هر مرحله از زندگیشان با حضرت محمد (صلی الله علیه و آله وسلم) تازمان وفاتشان هر روز برای جهانی شدن نهضت اسلام کوشیدن از انفاق اموال خود تا تکریم و محبت به پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله وسلم) و تربیت حضرت زهرا (سلام الله علیها) و امیرالمومنین حضرت علی (علیه السلام) پایه های دین اسلام را استوار ساختند ثابت کردند که یک زن باتمام ظرافت ها زنانه اش می تواند بهترین ، موثرترین و اساسی ترین نقش خود را در پایه ریزی و استحکام دین اسلام خرج کند و با الگو قرار گرفتن حضرت خدیجه (سلام الله علیها) نقشی بسیار موثر در تربیت بانوان قوی ، با ایمان و قهرمان در کل جهان داشته باشند.

^۱ - مکارم شیرازی ، پیام الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام) ، ص ۶۷

^۲ - عا ملی ، صحیح سیره النبی، ج ۲، ص ۱۱۵

یکی از پر بارترین دوران سازندگی مسلمانان مکه دوره محاصره حضرت محمد (صلی الله علیه وآله وسلم) و دیگر افراد بنی هاشم در «شعب ابی طالب» است. این محاصره همه جانبه شامل محاصره اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و حتی روانی و عاطفی بنی هاشم بود. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در ایام محاصره اقتصادی بنی هاشم در «شعب ابی طالب» آنچه را از اموالش باقی مانده بود در حمایت از پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله وسلم) هزینه کردند. محاصره «شعب ابی طالب» فقط مخصوص بنی هاشم و بنی مطلب بود، نه دیگر مسلمانان، حضرت خدیجه (سلام الله علیها) از بنی هاشم و بنی مطلب نبود و آزاد بودند و می توانستند در «شعب ابی طالب» نمانند اما همسر خود را تنها نگذاشتند، رهانکردند و در کنارشان ماندند.

نکته حائز اهمیت در دفاع از اسلام موضع گیری حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در دفاع از حضرت رسول الله (صلی الله علیه وآله وسلم) از عوامل مهم تحکیم و گسترش اسلام بود. ایشان نخستین ایمان آورنده به پیامبر اسلام بودند و از هیچ گونه فداکاری و مجاهدت در راه عقیده خویش دریغ نورزیده است. ایشان برترین و با فضیلت ترین همسر پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) بوده اند و موثرترین نقش در پیشبرد دعوت پیامبر اسلام را ایفا نمودند.

منابع

*قرآن

*نهج البلاغه

- ۱- امین محسن ، زندگانی معصومان فاطمه زهرا، امام حسن (علیه السلام) امام حسین (علیه السلام) امام سجاد (علیه السلام) ، تهران ، انتشارات پنجره ، چاپ اول ۱۳۸۹ ، ه ، ش
- ۲- ابن هشام ، عبدالمالک ، سیره ابن هشام ، بیروت ، انتشارات دارالمعرفه ، جلد ۱ ، چاپ اول بی تا
- ۳- ابن صباغ مالکی ، علی محمد بن احمد ، الفصول المهمه ، قم ، انتشارات دارالحديث ، جلد ۲ ، چاپ اول ، ۱۳۷۹ ، ه ، ش
- ۴- تهرانی ، حسین ، خصایص ام المومنین خدیجه کبری (سلام الله علیها) ، اصفهان ، انتشارات طوبای محبت ، بی تا
- ۵- جعفریان ، رسول ، تاریخ سیاسی اسلام ، قم: انتشارات دلیل ما ، جلد اول ، چاپ دوم ، ۱۳۹۵ ، ه ، ش
- ۶- جعفری ، محمد تقی ، انسان الهی تحلیل حضرت علی (علیه السلام) ، تهران ، انتشارات فرهنگ اسلامی چاپ اول ، ۱۳۸۸ ، ه ، ش
- ۷- دهخدا ، علی اکبر ، لغت نامه دهخدا ، تهران ، انتشارات دانشگاه تهران ، جلد ۱ ، چاپ اول ، ۱۳۴۱ ، ه ، ش
- ۸- عاملی ، جعفر مرتضی ، صحیح سیره نبوی ، تهران ، انتشارات پژوهشگاه ، جلد ۲ ، چاپ اول ، ۱۳۹۱ ، ه ، ش
- ۹- عضد انلو ، حمید ، آشنایی با مفاهیم ، تهران ، انتشارات نشرنی ، چاپ اول ۱۳۸۹ ، ه ، ش
- ۱۰- عمید ، حسن ، فرهنگ لغت عمید ، تهران ، انتشارات اشجع ، جلد ۲ ، چاپ دوم ، ۱۳۹۰ ، ه ، ش
- ۱۱- کاتب واقدی ، محمد بن سعد ، الطبقات الکبری ، تهران ، انتشارات فرهنگ و اندیشه ، جلد ۱ ، چاپ اول ۱۳۷۴ ، ه ، ش
- ۱۲- کرمی فریدونی ، نگاهی نوبه زندگی درخشان خدیجه (سلام الله علیها) ، قم ، انتشارات نسیم انتظار ، چاپ اول ، ۱۳۸۵
- ۱۳- مجلسی ، محمد باقر ، بحارالنوار ، قم ، انتشارات دارالاکتب الاسلامیه ، جلد ۱۶ ، چاپ دوم ، ۱۳۸۱ ، ه ، ش
- ۱۴- محمد زاده ، مرضیه ، همتای بی همتا خدیجه (سلام الله علیها) ، تهران ، انتشارات اطلاعات ، چاپ دوم ، ۱۳۹۹ ، ه ، ش

۱۵- معین ، محمد ، فرهنگ لغت معین ، تهران ، انتشارات امیرکبیر ، چاپ بیست و پنجم ، ۱۳۸۸ ، ه ، ش

۱۶- مکارم شیرازی ، ناصر ، پیام الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام) ، قم ، انتشارات قدس ، چاپ اول ، ۱۳۹۸

۱۷- موسوی، علی اکبر. زندگی و فضائل حضرت خدیجه (سلام الله علیها) ، قم ، انتشارات معارف ، چاپ اول ، ۱۳۹۷،

ه ، ش

۱۸- نجفی ، ابوالحسن ، غلط ننویسیم ، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی ، چاپ اول ، ۱۴۱ ، ه ، ش

۱۹- ولایتی ، علی اکبر ، فرهنگ تمدن اسلامی ، قم ، انتشارات معارف ، چاپ دوم ، ۱۴۰۱ ، ه ، ش

۲۰- همدانی ، رفیع الدین اسحق ، تهران ، انتشارات خوارزمی ، جلد اول ، چاپ دوم ۱۳۶۱ ، ه ، ش